

UOT 72.03

BRİLYANT CƏFƏRLİ

QARABAĞLAR TÜRBƏSİNDƏ NAXÇIVAN MEMARLIQ
MƏKTƏBİNİN İZLƏRİ

Məqalə Qarabağlar türbəsinin Naxçıvan memarlıq məktəbinin izlərini daşmasına həsr olunmuşdur. Məqalədə göstərilir ki, Qarabağlar türbəsi bir çox xüsusiyyətinə görə Naxçıvan memarlıq məktəbi abidələrinə çox bənzəyir. İstər inşaat texnikasına, istərsə də ornamentlərin işlənməsi üsuluna görə Qarabağlar türbəsinə Naxçıvan memarlıq məktəbinin təsiri bariz bir şəkildə görülməkdədir. Türbənin bişmiş kərpiclə inşası Naxçıvan memarlıq məktəbinin ilkin xüsusiyyətlərindən biridir. Bundan əlavə eksteryerin bəzədilməsində firuzəyi rəngli kaşının istifadə olunması, kufi xətti ilə “Allah”, “Məhəmməd”, “Əli” kəlmələrinin işlənməsi, friz hissələrin bənzərliyi, mütənəsiblik sisteminin eyni üsullarla hesablanması, giriş portallarının bənzərliyi Qarabağlar türbəsinin inşa edən memarın Naxçıvan memarlıq məktəbi ənənələrini qoruyub saxladığını əsaslı faktlarla sübut edir. Bu faktlarla yanaşı həm Möminə Xatun, həm də Qarabağlar türbəsi qarşısında XII əsrə aid bir-birinə bənzər qoşa minarələr inşa edilmişdir. Qarabağlar türbəsinin tədqiq edən bir çox alimlər də bu türbənin Naxçıvan memarlıq məktəbi abidələrinin davamı olduğu qərarına gəlmişlər.

Açar sözlər: türbə, minarə, kərpic, ornament, friz.

XII əsrdə yaranmış Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi olan Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani yaradıcılığı Azərbaycan memarlığının inkişafında dərin və silinməz izlər buraxmış, özündən sonrakı Azərbaycan memarlıq sənətinə istiqamətverici təsir göstərmişdir. Naxçıvan memarlıq məktəbinin üslub xüsusiyyətləri istər Azərbaycan, istərsə də Azərbaycanın həududlarından kənardakı bir çox abidələrin inşasında bariz bir şəkildə oxşarlığı ilə seçilir. Naxçıvanın Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində XII-XIV əsrlərə aid dünya əhəmiyyətli memarlıq kompleksi olan Qarabağlar türbə kompleksinin əsas tərkib hissəsi hesab edilən Qarabağlar türbəsinin də Naxçıvan memarlıq məktəbinin davamı olduğu bir çox faktlarla sübut olunmuşdur. Naxçıvan memarlıq məktəbinə xas kərpic hörgüsü, kərpicdən quraşdırılmış inşaat quruluşları, müxtəlif biçimli kərpicin məharətlə tətbiqi və kərpicin berrəngli yeknəsəqliyində uzaqlaşmaq üçün rəngli kaşı və gəc məhlulunun memarlıq bəzəyinə daxil edilməsi xüsusiyyətləri Qarabağlar türbəsinə oxşar şəkildə tətbiq edilmişdir.

Qarabağlar türbəsi yeraltı sərdabə və yerüstü qüllədən ibarətdir. İlk öncə bunu qeyd etmək lazımdır ki, türbəsinin yuxarı hissəsi, yəni qüllə hissəsi günbəz hissə də daxil olmaqla bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir. Türbənin bütün səthlərində balaca şirli firuzəyi kərpiclərdən çəkilmiş üzlük qırmızımtıl kərpic fon üzərində onun səthini böyük kvadratlara bölür. Çəpinə qoyulmuş bu kərpiclərdən isə romblar əmələ gəlmişdir. Rombların hər birinin içərisində “Allahdan başqa Allah yoxdur. Məhəmməd – Allahın ona salavatı olsun – onun elçisidir!” mətni yerləşdirilmişdir. Türbənin səthində kufi xətti ilə “Allah” sözü 200 dəfədən artıq təkrar olunmuşdur. Bundan əlavə türbədə kərpiclərlə müqəddəs adlar, dualar, “Məhəmməd” və “Əli” kəlmələri işlənməmişdir [7, s. 12, 13, 50]. Birinci imam və sonralar dördüncü xəlifə olmuş Əlinin adı şimal və cənub baştağlarından içəri girərkən divar kəsiyinin yanlarında və baş tərəfində firuzəyi kaşılı və qırmızı rəngli kərpiclərin ustalıqla hörülməsi yolu ilə dəfələrlə təkrarlanmışdır [14]. Həmçinin türbədə 4 ədəd baştağ vardır. Bu baştağlar şimal, cənub, şərq, qərb istiqamətlərdə qoyulmuşdur. Bu baştağların forması da istər Yusif Küseyr oğlu, istər Möminə

Xatun, istərsə də Qarabağlar türbəsində bənzər formalardadır. Baştağların məhz şimal, cənub, şərq, qərb istiqamətlərdə qoyulması da təsadüfi deyildir. 1926-cı ildə türbəni tədqiq edən İsa Əzimbəyov bu dörd girişin Məhəmməd peyğəmbərdən sonra xilafətə başçılıq etmiş ilk dörd xəlifənin (Əbubəkr, Ömər, Osman, Əli) şərəfinə hazırlanması fikrini irəli sürmüşdür [2, s. 305]. Möminə Xatun türbəsində isə interyerdə şimal, cənub, şərq, qərb istiqamətlərində 4 medal-yonun (monoqramın) yerləşdirilməsi də onu göstərir ki, Qarabağlar türbəsini inşa edən memar bu türbəni Naxçıvan memarlıq məktəbinin böyük təsirindən inşa etmişdir. Abidələrin bişmiş kərpiclə inşası və rəngli kaşından istifadəsi Naxçıvan memarlıq məktəbinin ilkin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Qarabağlar türbəsində işlənmiş şirli firuzəyi kaşılı bişmiş kərpicin istifadəsi ondan 2 əsr əvvəl Möminə Xatun türbəsində öz əksini tapır. Yusif Küseyir oğlu türbəsi isə qırmızımtıl bişmiş kərpiclə inşa edilmiş və bəzədilmişdir. Qarabağlar türbəsinin üzərində tək olan “Allah”ın, Müqəddəslərin, “Quran”dan ayələrin həkk olunması da Naxçıvan memarlıq məktəbindən təsirlənmənin sübutudur. Belə ki, Möminə Xatun türbəsinin medalyonlarının mərkəzində “Allah” adı, kənarlarında isə Məhəmməd peyğəmbərin, dörd xəlifənin – Əbubəkr, Ömər, Osman, Əli və iki imamın – Həsən və Hüseyin isimləri kufi xətti ilə həkk olunmuşdur [5, s. 68, 69].

Qarabağlar türbəsində şimal, cənub, şərq, qərb istiqamətlərində qoyulmuş 4 ədəd baştağın hər birinin iç görünüşü stalaktik formadadır. Türbənin arxiv hissəsində olduğu kimi firuzəyi və ağ kaşılarla bəzədilmiş oxşar stalaktit Naxçıvan memarlıq məktəbinin abidələrindən olan Möminə Xatun türbəsinin hər üzündə frizdən aşağıda da işlənmişdir. Yusif Küseyir oğlu türbəsinin də, Möminə Xatun türbəsinin də, Qarabağlar türbəsinin də əsas fasadındakı giriş portalı çatma tağlı taxça, qapıları isə düzxətli tağ formasındadır [10, s. 253, 309, 481].

Qarabağlar türbəsinin friz hissəsində nəsx xətti ilə kitabə qurşağı yerləşdirilmişdir. Möminə Xatun türbəsində olduğu kimi Qarabağlar türbəsinin frizində də eyni rənglər verilmişdir. Ağ və firuzəyi rənglərlə bəzədilmiş friz hər iki abidədə kitabələrin uzaqdan daha aydın oxunmasını təmin edir. Yusif Küseyir oğlu türbəsinin friz hissəsində də kitabə həkk olunmuşdur. Lakin bu kitabənin digərlərindən fərqi firuzəyi rəngli kaşından istifadə edilməməsidir [12, s. 15, 25, 43, 44].

Qarabağlar türbəsinin ornamentlərin işlənməsi sahəsində səkkiz bucaqlı həndəsi fiqurlar və səkkiz guşəli ulduzlar da yer alır. İstər səkkiz, istər doqquz, istərsə də on iki guşəli ulduzlar astral simvolika ilə əlaqəli olub, Azərbaycan ərazisində məskunlaşan ulu əcdadlarımızın dini inancları ilə bağlıdır. Astral rəmzlər günəşin, ayın, ulduzların, planet və bürc nişanlarının təsvirləridir. Orta əsr memarlıq ornamentlərində səkkizguşəli ulduz motivi geniş yayılmışdı ki, bu da sənətkarlığın bu sahəsində günümüzə qədər qorunub saxlanmışdır. Elxanilərdən xeyli əvvəl formalaşan Naxçıvan memarlıq məktəbi nümunələrində aşkar olunan ornament nümunələri arasında çoxguşəli ulduzlara rast gəlinir. Səlcuqlar dövrü memarlıq bəzəyində həndəsi ornamentlər əsasən türbə tağçalarında cəmlənmişdir [3]. Yusif Küseyir oğlu türbəsinin sərdabəsi üzərindəki gövdəsi də səkkizbucaqlı prizmatik formadadır. Bundan əlavə həm Yusif Küseyir oğlu türbəsinin, həm də Möminə Xatun türbəsinin ornamentlərinin işlənməsində səkkizguşəli ulduzdan istifadə edilmişdir. Hər üç abidədəki səkkizbucaqlı və səkkizguşəli bu ornamentlər rəmzi olaraq günəşi və ulduzları təmsil edir [10, s. 309, 481].

Türbənin fəza formasının qrafik analizi düzgün altıbucaqlı və bu mənəbdən yaranan mütənəsblik sisteminə əsaslanır. Həndəsi naxış çeşnisini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə ornamentin simmetriya yaradan əsas fiqurlarının mərkəzləri düzgün altıbucaqlının təpə nöqtələrində yerləşən düzgün 12 bucaqlı ulduzlar və onların arasında yerləşən düzgün 9 bucaqlı ulduzlar

olduğunu görürük [1, s. 417]. Bu mütənasiblik sistemi Əcəmi Naxçıvanının yaradıcılığında aparıcı rol oynamışdır. Əcəmi Naxçıvani abidələrində bir çox həndəsi ornamentlərin qurulmasında bu sistemdən istifadə etmişdir. Qarabağlar türbəsində digər bir ornamentin quruluşuna diqqət yetirsək, onun əsas fiqurunun düzgün səkkizbucaqlılardan təşkil olunduğunu görürük. Bu səkkizbucaqlı da kvadrat və bu mənbədən yaranan həndəsi mütənasiblik prinsipinə əsaslanır [4, s. 7-9].

Qarabağlar türbə kompleksinə daxil olan XII əsrə aid qoşa minarələr də sübut edir ki, bu abidə Naxçıvan memarlıq məktəbinin üslub xüsusiyyətlərini özündə daşıyır. Qoşa minarələrin XII əsrə aid olması alimlərimizdən akademik Ə.V.Salamzadənin və sənətsünaslıq doktoru K.M.Məmmədzadənin öz tədqiqatlarından qənaətə gəldiyi nəticədir [13, s. 40]. Minarələri bir-birinə baştağ vasitəsilə birləşdirilmişdir. Kompleksi tədqiq edən alimlərimizdən Mir Bağır Mirheydərzadə baştağ üzərindəki kitabədən ərəb dilində “Allahın bu nişanəsi türkmən Quti xatunundur” epigrafik yazısını oxumuşdur. Belə güman edilir ki, türbə Elxani hökmdarı Hülakü xanın arvadı Quti xatunun şərəfinə tikilmişdir. Bəzi mənbələrdə Quti xatunun adı Kutuy xatun kimi də oxunur [9]. Qoşa minarəli baş tağ Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının ikinci böyük əsəri olan Möminə Xatun türbəsinin qarşısında da inşa olunmuşdur. Hərçənd ki, həmin qoşa minarələr dövrümüzədək gəlib çata bilməmiş və dağılmışdır. Amma bir çox tədqiqatçılar öz araşdırmaları ilə, fotosəkillərlə bu qoşa minarələrin varlığını sübut etmişlər.

Qarabağlar türbəsinin sərdabə hissəsinin kürsülüüyü daşdan nəfis şəkildə inşa olunmuşdur. Daş kürsülük üzərində dəstə şəklində birləşən 12 yarımşilindrik çıxıntı onun yerüstü kompozisiyasında yerləşir. Bu abidədə qülləvarı türbənin əsas xüsusiyyətləri əks olunmuşdur [8, s. 21]. Möminə Xatun türbəsinin kürsülüünün inşası da eyni üsulla, yəni zərif daşlarla inşa edilmişdir. XIX yüzilliyin ortalarında Naxçıvanda olan rus şərqşünas və diplomatı N.V.Xanikov da Qarabağlar türbəsi haqqında yazır ki, bu abidənin memarlıq stili və kitabələrin hərfələrinin forması Atabəylər məqbərəsini (Möminə Xatun türbəsinə) xatırladır [6, s. 73].

Naxçıvanın mədəniyyət abidələrinə göstərilən qayğı Qarabağlar türbəsinə də yan keçməmişdir. Bunun nəticəsidir ki, Qarabağlar türbə kompleksinin xalqımızın maddi-mədəniyyət abidələri arasında tarixi mövqeyini, dünya əhəmiyyətli abidə olmasını nəzərə alan Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov 2016-cı il 4 iyul tarixində türbənin bərpa ilə bağlı sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncamda bildirilir ki, XII-XIV əsrlərə aid Qarabağlar türbə kompleksindən zəmanəmizə qoşa minarəli baştağ və türbə gəlib çatmışdır. Azərbaycan xatirə memarlığının mütərəqqi ənənələrini özündə yaşadan bu abidə memarlıq quruluşunun oxşarlığına görə Əcəmi Naxçıvani memarlıq məktəbinin davamı, memar Əhməd Naxçıvani yaradıcılığının nümunəsidir. Həmin sərəncama uyğun olaraq türbə əsaslı surətdə bərpa olunmuşdur [11].

Qarabağlar türbəsinin memarlıq quruluşunun 1322-ci ildə memar Əhməd Naxçıvani tərəfindən inşa olunan Bərdə türbəsinə (Nüşabə türbəsinə) bir çox səbəbdən bənzərliyi bir çox alimlərin Qarabağlar türbəsinin memarının da Əhməd Naxçıvani olması fikrini iddia etməsinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq Qarabağlar türbəsinə inşa edən memar Əhməd Naxçıvani olması fikri qəbul olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev K. Başlangıcların başlangıcı: Nahçıvan-Marağa mimarlık biçimlerinin mahiyeti. İstanbul, 2015, 482 s.
2. Азимбеков И. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нахчыванской АССР // Изв. Азкомстариса, 1929, № 4, 295-311 с.
3. Вахəliyev V. Qarabağlar türbəsində qədim və orta əsr memarlıq elementlərinin sintezi. "Nuhçıxan" qəz., Nahçıvan, 2018, 26 avqust.
4. El-Said, Parman A. Geometric concepts in Islamic art. London, 1976, 154 s.
5. Əliyev Q. Memar Əcəmi Nahçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 160 s.
6. Khanykoff M.N. Memoire sür les inscriptions musulmanes du Caucase // Journal Asiatique, Paris, 1862, t. XX, Aout, V serie, 57-155 s.
7. Qarabağlar türbə kompleksi. Nahçıvan: Əcəmi, 2018, 192 s.
8. Məmmədova Ş. Azərbaycanın tarixi memarlıq abidələri. Bakı, 2008, 136 s.
9. Mirheydərzadə M. Asari-ətiqə. "Şərq qapısı" qəz., Nahçıvan, 1927, 27 dekabr.
10. Nahçıvan abidələri ensiklopediyası. Nahçıvan, 2008, 521 s.
11. Nahçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin "Qarabağlar Türbə kompleksinin bərpası və tədqiq olunması haqqında" Sərəncamı // Nahçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi. Rəsmi sənədlər. Nahçıvan: Əcəmi, 2017, 74 s.
12. Salamzadə Ə.R. Əcəmi Əbubəkr oğlu və Nahçıvan memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1976, 82 s.
13. Salamzadə Ə.R., Məmməzadə K.M. Azərbaycan memarlığının Nahçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985, 268 s.
14. Səfərli F. Qarabağlar türbə kompleksi və onun kitabələri. "Şərq qapısı" qəz., Nahçıvan, 2016, 22 oktyabr, № 199.

AMEA Nahçıvan Bölməsi
E-mail: brilliant1ceferli@hotmail.com

Brilliant Jafarli

TRACES OF THE NAKHCHIVAN ARCHITECTURAL SCHOOL IN THE GARABAGHLAR TOMB

The article is devoted to the traces of the Nakhchivan architecture school that exist in Garabaghlar Tomb. Garabaghlar Tomb is noted to be very similar to the Nakhchivan architecture school for most of its features. The influence of this architectural school on Garabaghlar Tomb is obviously seen either in its construction technique or ornamental patterns. The building is built of burnt brick which is one of the main characteristic features of the Nakhchivan architecture school. Thereto, the use of turquoise glaze in the decoration of exterior, writing "Allah", "Muhammad", "Ali" words in Cufic, the identity of frieze patterns and entrance portals, calculation of proportionality via the same techniques prove the cogency that the architect tried to preserve the traditions of the architectural school of Nakhchivan in this monument. There were also built identical double minarets in front of both Momine

Khatun Mausoleum and Garabaghlar Tomb which belonged to XII century. Most of the scientists exploring this tomb share the same opinion about Garabaghlar Tomb's being the continuation of the Nakhchivan architecture school.

Keywords: *tomb, minaret, brick, ornament, frieze.*

Бриллиант Джафарли

СЛЕДЫ НАХЧЫВАНСКОЙ АРХИТЕКТУРНОЙ ШКОЛЫ НА МАВЗОЛЕЕ КАРАБАГЛАР

Статья посвящена мавзолею Карабаглар со следами нахчыванской архитектурной школы. В статье показано, что Карабагларский мавзолей во многих отношениях очень похож на памятники Нахчыванской архитектурной школы. Влияние Нахчыванской архитектурной школы на Карабагларский мавзолей очевидно как с точки зрения методов строительства, так и с точки зрения метода обработки украшений. Строительство мавзолея из обожженного кирпича является одной из основных особенностей Нахчыванской архитектурной школы. Кроме того, использование бирюзовых плиток в экстерьере, использование слов «Аллах», «Мухаммед», «Али» в куфическом письме, сходство фризовых частей, расчет системы пропорциональности аналогичным образом, сходство входных порталов доказывает, что автор мавзолея Карабаглар сохранил традиции нахчыванской архитектурной школы. Наряду с этими фактами, перед Момине Хатун и Карабагларским мавзолеем были построены подобные башни-близнецы 12-го века. Многие ученые, изучавшие Карабагларский мавзолей, также решили, что этот мавзолей является продолжением памятников Нахчыванской архитектурной школы.

Ключевые слова: *мавзолей, минарет, кирпич, орнамент, фриз.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 08.04.2020

Son variant 20.07.2020